

Жанибекова Ш.А.

**ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН «ТООЛОР КУЛАГАНДА» АТТУУ
РОМАНЫНДАГЫ ФИЛОСОФИЯЛЫК-ЭСТЕТИКАЛЫК ИДЕЯЛАРДЫН МААНИСИ**

Жанибекова Ш. А.

**ЗНАЧЕНИЕ ЭТИКО – ФИЛОСОФСКИХ ИДЕЙ В РОМАНЕ Ч. АЙТМАТОВА
«КОГДА ПАДАЮТ ГОРЫ»**

Sh.A. Zhanibekova

**ETHICAL VALUE - PHILOSOPHICAL IDEAS IN THE NOVEL AITMATOV «WHEN
THE INCIDENT MOUNTAINS»**

УДК:503:82.31,37.035.

Бул макалада Ч. Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романындагы адам менен табияттын ортосундагы мамилелер, адамдардын түбөлүктүү сүйүүгө, адамгерчиликке, патриоттуулукка эстетикалык, философиялык көз караштары каралган.

Негизги сөздөр: жаабарс, адам тагдыры, табият, түбөлүктүүлүк, түбөлүк колуктунун армандуу ариясы, Таштанафган, Арсен Саманчин, Рух ааламы, эстетикалык философия.

В данной статье рассматриваются отношения человека и природы; этико-эстетические и философские взгляды людей на вечную любовь, человечность, патриотизм в романе Ч.Айтматова «Когда падают горы».

Ключевые слова: тигр, судьба человека, природа, вечность, ария вечной невесты, Таштанафган, Арсен Саманчин, эстетическая философия.

In this article is considered the relations of the person and the nature aesthetic and philosophical view of people on eternal love humanity, patriotism in ch. Aitmatoviz novel «When mountains fall».

Key words: tiger, the man's life, nature, forever, the voice of all the pare, Tashtanavgan, Arsen Samanchin, the soul of all the peace, esthetic philosophy.

Чыңгыз Айтматовдун өмүрү - анын жазган чыгармалары менен тамырлаш, тагдырлаш. Канткен менен жазуучу "Тоолор кулаганда" чыгармасын окурмандарга тартуу кылган соң, кыргыз эли жана дүйнөдөгү окурмандары менен түбөлүккө коштошуп кете берди. Бирок өзүн Рух ааламында өмүрүн түбөлүктүү кылып калтырды.

Бул жолу да Ч.Айтматов "Адам тагдыры" темасына басым жасады. Адамдын жашоодогу орду, ыйманы, сезими, турмуштагы карама-каршылыктарды сүрөттөдү. Бул тууралуу белгилүү окумуштуу А.Акматалиев: "Тагдыр бир чети адам баласынын бешенесине жазылган, адамдык табияты менен бирге бүткөн жазуу болсо, экинчиден ошол жазылган тагдырын өмүрүңдү ардактап, барктап алуу, ага этият мамиле кылуу жеке адамдын акылынан, үчүнчүдөн, тагдыр аны курчап турган чөйрөгө да тыгыз байланыштуу болот эмеспи. Чыгарманы адеп окуп баштаганда эле тынымсыз турмуш шарындагы Арсендин жашоосу жана ак мөңгүлүү бийик тоолорду мекендеген, жаратылыш койнунда баарынан жогору туруп жашоо өткөрүп, кайратынан тайып бараткан Жаабарстын күнүмдүк ал-абалынан кабар берип башталат. Демек, мында да автор адам менен

табиятты, андагы жандууну бирге карайт. Мени тан калтырганы жазуучу бул романда Жаабарстын тагдырын, бул жаныбардын ички дүйнөсүн жөнөкөй тил менен түшүндүрүп, анын тагдырын адамдын тагдырына салыштырып адам менен жаныбардын жашоодогу образын айкалыштырып берген. Романда Жаабарс менен Арсен Саманчиндин уламыштан алынган кейипкер Сардал кыз менен Арсендин ашыгы болгон Элестин тагдырлары кош сызыктуу коюлат.

Тагдыр дегенибиз - бул жөн эле бир адамдын анчейин басып өткөн жолу, өткөргөн окуялары, кадыресе жашаган турмушу эмес. Сөз бул жерде инсандын аң-сезимдүү түрдө өзүнүн өмүр-тагдырын коомдун, элдин жашоо-турмушу менен, өз доорунун, өз мезгилинин эң курч маселелери менен шайкеш, эриш-аркак келтире алышы жөнүндө баратат". Ушундан улам Айтматовдун тагдыр тууралуу жазганы эске түшөт: "Айтматовдун дал ошол түбөлүктүүлүк, адамдын руху, тагдыр, жашоо темасындагы ойлорунун жыйынтыгы "Тоолор кулаганда" романында анын калеминен акыркы ирет жазылып калды.

Чыңгыз Айтматов философиянын туу чокусу жана бүткүл адам затынын ички дүйнөсүн таанып билген, бир эле адамзаты эмес жаныбарлар дүйнөсүнүн аң сезимин адамдын жүрөгүнө жеткире бере алган укмуштуудай инсан экени баарыбызга маалым. Мен бул атабыздын чыгармаларын окуп жатып, өзүмдү дагы да адамдык сапатарымды толукташым керек экендигин түшүнүп жеттим. Кайсы чыгармасына кайрылбайлы, көз алдыбызга так ошол каармандар тирүү элести жаратат. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын трагедиясы тазалыкка, адилет менен чындыкка болгон күрөш менен шартталат. Бул романдагы идея азыркы мезгил талабына ылайык ачылган. Романдагы "Колуктунун үнү" легендасы чыгарманын композициясында негизги мааниге ээ. Уламышта мергенчи жигит коңшу айылдын сулуусун жактырып калып, колуктулукка алуу үчүн баалуу аң терилерин тартуу кылып, эки айылдын эли чоң кубанычка бөлөнгөн той өткөрөт. Ошол учурда махабаттын күчтүү жалыны менен бакытка балкыган эки жаш көрө албастыктын курмандыгы болушат. Душмандык кылууну көздөгөндөр табиятты алай-дүлөй бороонго айлантышып кызды ала качышат. Ал эми мергенчи жигитке "башка бирөө менен качып кетти" деп

айтышат. Намысына чыдабаган мерген жигит тоо таянып жок болот. Кыз болсо душмандардан аман калып качып келип, жигиттин жайын угуп, ал дагы тоо аралап зарлап ыйлап кетиптир. Сүйүүнүн армандуу аякташы жана жаш колуктунун ыйы бүгүн да бийик тоолор арасында жаңырып жүрөт деген уламыш берилет. Уламышта сүйүү даңкталат. Сүйүшкөн эки жашка карата адамдардын кыянатчылыгы сүрөттөлөт. Ошентип, уламыштын чыгармага киргизилишинин зарылдыгы эмнеде деген суроо туулат. Сүйүү жана ага жетпей калуу мунун баары романдагы башкы каарман Арсендин турмушунда, легендадагы сүйүшкөндөрдүн тагдыры менен окшоштурулуп, андагы каармандардын образы идеяны тереңден ачып берүүчү мааниге ээ.

Кесиби боюнча журналист, жан-дүйнөсү чыгармачылыкка жакын Арсен коомчулукка жазган макалалары менен белгилүү. Анын жазган саясий курч макалалары газет-журналдарга байма-бай чыгып, жарыяланып турат. Ошол жазгандарынын артынан бийлик адамдары тарабынан ооздуктоого алынып, кысым көрсөтүлүп, жада калса жанынан үмүт этсе саясий макалаларды жазуудан баш тартуу боюнча алгачкы соккуларын да көрүп баштады. Ал ортодо Арсен сүйүү сезимине туш болду. Ал өзүнүн эң таза сезим туйгуларын опера ырчысы Айданага арнады. Чыгармачыл адамдардын ашыктык кезигүүлөрүндө Арсен Айданага сүйүү туралуу "Колуктунун үнү" легендасын айтып берип, аны опера чыгармасына айлантууну жана сахнада Айдананын аткарып чыгуусун самайт. Мына ушундай күндөрдө Арсен бийлик өкүлдөрүнүн коркуткан кысымына алынат. Ошол күндөрдө опера ырчысы, сүйүктүү адамы Айдана акчалуу, материалдык жактан бай адамдын колуна өтөт. Мындай абалга кабылган Арсендин жан-дүйнөсү жанчылат, көңүлү чөгөт. Ошол эле учурда мындай күндөр тоо боорундагы Жаабарста да болуп жатты. Адамдар арасындагы мындай окуялардын жүрүшүндө тээ тоодогу карт Жаабарстын жашоосу кошо сүрөттөлөт.

Жаабарс - бул жаратылыш, табийгат жандыгы. Жылдан-жылга саны да, түрү да азайып, жок болуп бараткан барстарды коргоп калуу, жаныбарларга зыян келтирбөө ар бирибиздин аң-сезимибизде акылыбызда болуусу зарыл! Баалуу барс тукумунун терилери бүгүн бизнестин, байлыктын чөңгелинде калды. Жаабарс зор денелүү өз тукумунун асылы болчу. Бирок мезгил өтүп, кайраты кетип, күндөн-күнгө алы начарлап, жалгыз калып, эч ким бара алгыс алыс тоолорго кетүүнү самайт. Бирок, күн сайын тайып бараткан ахыбалынан канчалык аракеттенип, чымырканса да тоону ашып кете алган жок. Бул абалга туш болуп, тукум улоо кайратынан калган Жаабарстын өмүр шеригин башка барс тартып кетти. Мындай алып караганда Арсен менен Жаабарстын абалы окурманга өзүнөн өзү түшүнүктүү. Чыгармадагы бул көрүнүштөр аркылуу жазуучу коомчулукта терс иштердин басымдуулук кылып бараткандыгын айтып, инсанды тазалыкка, болгондо да жан-дүйнөнүн, адамдык тазалыгына чакырат.

Бул романда жашоодогу абийир тазалыгы менен тагдырлаш болуу, адамдардын бирин-бири сүйүү, гуманизм идеялары камтылган.

"Тоолор кулаганда" - бүгүнкү кыргыз коомчулугунда жүрүп жаткан социалдык-маданий, социалдык-психологиялык өзгөрүүлөрдү көркөм чагылдырган социалдык-философиялык роман.

Романдан көркөм образдар системасы аркылуу чагылдырылган жазуучунун этикалык, эстетикалык философиясынын айрым жыйынтыктарын да көрүүгө болот. Ал философия, биринчи иретте, кандай кырдаал, кандай түрү болбосун согуш менен келишпөөчүлүк этикалык философия, кечиримдүүлүк, айкөлдүк философиясы. Бул жерге далил катары Арсендин жантаклим болуп бара жатып өзүнүн "душмандарынан" - Айданадан, Эрташ-Курчалдан, Таштанафгандардан кечирим сурашын, өзгөчө, Таштанафган жөнүндө:

"... Мейли, мен сенин курмандыгың жана күнөөлөрдөн арылтуучуң болоюн, Кудай жар болсун!" деген сөзүн келтирүү эле жетиштүү. Арсен башкалардын өмүрүн, адамдык абийир-ариятын сактайм деп өз өмүрүн тобокелге салууга аргасыз болду. Натыйжада өз жердештерин эл аралык жаңжалдан сактап калды, кыргыз жеринин байлыгы жана бейпил жашоого укугу бар жаратылыштын макулугу болгон барстарды чет өлкөлүк байларга соодалоо "аңчылыгына" чекит койду, эки тарапты - эмираттан келген ханзаадалар менен Таштанафгандарды өлүм кырсыгынан сактады, эң негизгиси террористтик маанайга өтүп алган Таштанафганды "күнөөдөн арылууга", кемчилигин түшүнүүгө аргасыз кылды жана, балким, Айдана да Арсендин арбагы алдында өз күнөөсүн сезип, Арсен кыялдангандай Түбөлүк Колуктунун армандуу ариясын, дүйнөгө жар салаар. Колуктунун өмүрдү, жашоону сүйгөн таза сезимдери күчтүн, акылдын ээси болгон өз түгөйүн, таяныч-тирегин тапканда гана жашоо өзүнүн гармониясын, гармониялуу өнүгүү ыргагын табат. Түбөлүк колуктунун чакырыгы – бейпилдиктин, тынчтыктын, адилеттиктин, өмүрдүн чакырыгы. Романындагы каармандар – бүгүнкү күндүн адамдары жазуучунун каармандары жекелик мүнөздө, анын каармандары баштан кечирген күндөрдү, окуяларды жалпы адамзат да баштан кечирип жаткандай, масштабдуу. Ушундай күндөрдөн чыга албай жүргөндө Арсенге "Мерген" фирмасындагы тууганынын сунушу түшөт. Ага ылайык Арсенге аңчылык менен иш жүргүзгөн фирманын өкүлдөрү үчүн котормочу болуп берүү милдети жүктөлөт. Аңчылыкка араб бектери келишмек. Алар Үзөңгүлөш ашуусундагы барстарга ууга чыгууга келишим түзүшөт. Бул ишке кирүү менен Арсендин тагдыры оор сыноого туш болот. Айылдагы элдин арасындагы Арсендин Таштанафган баш болгон досторунун турмушунун оордугу алардын араб өлкөсүнөн келген туристтерди барымтага алуу боюнча ойду жаратат. Бул ишти ортодо Арсендин түздөн-түз катышуусу менен ишке ашырууну көздөшөт. Бирок досторунун бул ойлоруна Арсен караманча каршы экендигин билдирет. Ошондо эч нерседен кайра тартпаган достору бул ишти

баштоого жардам бербесе Арсендин өзүн өлтүрүүнү ортого салышат. Айылдаштарынын курчоосунда калган Арсендин психологиялык абалы, анын жашоого көз карашы террордук аракеттерди токтотуп, болтурбай коюуга үндөдү. Романда барстарга аңчылык кылуу үчүн чакырылган чет элдиктер Таштанафган сыяктуу зөөкүрлөрдүн барымтага алуу боюнча ойлорун жаратып, ага карата Арсендин каршы күрөшү башталат. Ал ортодо Арсен сүйүү отуна кабылды. Анын махабат жалыны - Элес деп күйүп турду. Бул жолу да Арсен Элес менен болгон жолугушуусунда "Колуктунун легендасын" айтып берди. Экөө мындан ары түтүн булатып жашоону чечишти. Элес - бүгүнкү күндөгү Россияга товар алып барып жүргөн соодагер кыздын образы. Барстарга болгон аңчылык башталышы менен Арсендин оюн Таштанафгандын планы түйшөлтүп жатты. Мына ушул жерде каармандын айланасындагы психологизм тереңдетилет. Бул аркылуу оң жол табууну автор Арсендин оюна коет. Жаратылыш жандыктарына кол салбоо, эл аралык каршылыктардан аман сактап калуу Арсенге жүктөлдү. Демек, чыгарманын жеткен чеги - жашоо менен өлүмдүн ортосунда калган Арсендин "Ала-Тоо барстарынан колунардан тарткыла" деген кыйкырык сөзүнөн жана жогору тарапка ок чыгаруусунан улам чечилди. Ошол кезде Таштанафгандар ок атышууну баштап, натыйжада Арсен менен Жаабарска ок тийди. Бул экөөнүн өлүмү сырттан келген туристтерди барстардан, террордук аракеттерден сактап калды.

Улуу Чыңгыз атабыз биздин жашообузда так ушул Элестин ролун ойноп жаткан өңдөнөт. Туу чокусуна жеткен көйгөйлөрдү «Тоолор кулаганда» романында чагылдырып, аларды жок кылууга бизди

үндөп жаткансыйт. Андыктан келиңиздер, баарыбыз алпуруша ушул романды дагы бир сыйра окуп, тагдыр жолун туура нукка буралы. Базар экономикасына баш ийбестен, адамдык касиетти бийик тутуп, эч кимге алдырбайлы. Кантсе да тоолордун деле кулаар күнү келет тура... Чыгарманын соңунда Элестин Арсенге болгон сүйүүсү ыйга айланып, "Колуктунун үнү" болуп жаңырып, Молоташ үнкүрүнөн анын сөөгүн алып кетүү менен аяктайт. Ал эми Арсен менен окшош тагдырга кабылган Жаабарс кайып болуп кетет.

Мени окурман катары бир аз кейиткени, чыгарманы автор эмне үчүн трагедия менен аяктап койду деген ойлор коп түйшөлттү. Арсен менен Элести бактылуу жашатса, өздөрү каалагандай шаарга кетишип, башка адамдар катары жакшы жашоону баштарынан кечиришсе деген ойго коп кайрылдым. Баарыбыз байкагандай жазуучунун чыгармаларындагы баардык каармандардын тагдыры окшоштой жана аягы кейишттүү бүтүп, жашоодо жакшылык жана жамандык бир жүрөөрүнө, адам баласынын ар кандай кырдаалга туш болсо да, тагдырга баш ийип жараткандын буйругу боюнча жашоого тийиш экенине дагы бир жолу ынанасың.

Колдонулган адабияттар:

1. Асаналиев К. Безилдейт неге, чабалекейлер...Адабий журнал. 2006. - июнь.
2. Акматалиев А. Аалам, Адам, Жаабарс. Бишкек, 2006.
3. Кадырмамбетова А. Аңгемеге сыйган роман. Кыргыз туусу. 2005-ж.
4. Акматалиев А. Романы Ч.Айтматова и Г. Г. Маркеса.
5. Ч.Айтматовдун томдугу.Бишкек 2009-ж.

Рецензент: к.ф.н. Келдибай кызы Майрам